

Лі БУСБІ,
голова Міжнародної
комісії з свободи совісті

НАЙПЕРША СВОБОДА: АМЕРИКАНСЬКА МОДЕЛЬ ЦЕРКОВНО-ДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

Свою появою Сполучені Штати Америки не в останню чергу завдячують релігійним переслідуванням у Європі. Юрби послідовників різних релігійних течій вирушали за океан у пошуках місця, де б свою віру можна було сповідувати без остраху гонінь, яких вони зазнавали в Європі.

Проте на світанку історії нашої країни, коли американська нація ще тільки зароджувалась, ті, кого вабили північноамериканські береги перспективою релігійних свобод, розуміли цю свободу лише як свободу для свого власного віровизнання, почасти відтворюючи тим самим європейську модель релігійної нетерпимості. Так, у Вірджинії Англіканську церкву було проголошено офіційною. І взагалі протягом колоніального періоду історії Америки уряд часто-густо використовувався в ролі знаряддя боротьби з неугодними конфесіями. Узяти хоча б доволі показову в цьому сенсі справу Роджера Вільямса. Відмовившись служити в церкві Бостона, не відокремленій формально від Англіканської церкви, Вільямс був 1635 року висланий з колонії массачусетським судом. Знайшовши притулок на території нинішнього Род Айленду, він заснував першу в Америці Баптистську церкву й розпочав свій хрестовий похід за свободу релігії та відокремлення церкви від держави.

Поза межами Сполучених Штатів не завжди повною мірою усвідомлюють той факт, що впродовж колоніального періоду нашої історії в країні існували підтримувані державою офіційні церкви, а релігійні меншини зазнавали переслідувань. І хоч ці переслідування не позначені жорстокістю, характерною для багатьох європейських країн, проте явище як таке було доволі поширеним. При цьому жертвами найсуворіших репресій, особливо у Вірджинії, звичайно виявлялися баптисти, оскільки саме вони найенергійніше добивалися відокремлення церкви від держави та релігійних свобод. Баптистських проповідників арештовували, штрафували, піддавали тілесним покаранням. За привід звичайно слугувало правило «порушення ними громадського спокою», проте справжньою причиною було не що інше, як їхня віра. Підставою для переслідувань служив також закон, згідно з яким відвідування офіційної церкви було обов'язковим.

Хоч як це дивно, але в американській Конституції, прийнятій 17 вересня 1787 р., релігія згадується лише один раз. Оце єдине посилання містить стаття VI, яка проголошує, що «ні за яких умов належність до якоїсь з релігій не може поставати як умова, щоб обіймати ту чи іншу посаду або виконувати певні громадські обов'язки в Сполучених Штатах». Ця одна-єдина згадка про релігію може видатись дивною. Не слід, однак, забувати про те, що Конституція Сполучених Штатів розглядалася насамперед як акт надання повноважень; а відтак федеральний уряд вважався наділеним повноваженнями рівно настільки, наскільки ці повноваження було йому делеговано.

І все-таки чимало американців висловлювали побоювання, що без додаткових конституційних гарантій новий федеральний уряд зможе зловживати владою, порушуючи індивідуальні права та свободи. Аби розвіяти цю занепокоєність і добитись

ратифікації штатами нової федеральної Конституції, було прийнято Білль про права у формі десяти поправок до Конституції. І аж ніяк не випадковим є те, що найперші ж слова Білля про права проголошують: «Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів...».

Сьогодні у Сполучених Штатах ми посилаємося на пункти Білля про права, що стосуються релігії, як на нашу найпершу свободу. Перший пункт звичайно згадується як пункт про незапровадження, а другий — як пункт про свободу релігійної діяльності. Ми певні того, що з цієї концепції релігійних свобод постали всі інші види захисту прав особи.

Саме ця концепція відокремлення церкви від держави та вільного відправлення релігійних культів лежить в основі розуміння державно-церковних відносин в Америці. Впродовж більш ніж 200 років, що минули від часу прийняття Білля про права, положення про релігію Першої поправки інтерпретувалися нашими судами з погляду забезпечення так званого «доброзичливого нейтралітету». Ми розуміємо це в тому сенсі, що хоч держава відокремлена і відособлена від релігії, це аж ніяк не зумовлює ворожості держави щодо неї. Наш Верховний Суд проголосив, що «не допустить запровадження релігії державою, так само як і будь-яких перешкод з її боку щодо здійснення релігійної діяльності». Верховний Суд США визнає важливість курсу, спрямованого на «забезпечення незалежності й свободи релігійних інституцій при уникненні навіть найменшого натяку на офіційно запроваджену церкву». Суд особливо наголошує на необхідності ретельної експертизи дій уряду з метою з'ясувати, чи не виявляє світська влада надмірної зацікавленості внутріцерковними проблемами.

У справі, в якій Верховним Судом США було визнано право Православної церкви самій контролювати власну діяльність. Суд проголосив, що американська Конституція вимагає «свободи для релігійних інституцій, їх незалежності від світського контролю чи маніпуляцій властей, одним словом, влади вирішувати самим, без втручання з боку держави, справи як церковного управління, так і віровчення та релігійної практики».

Коментуючи конституційне положення щодо розмежування церкви і держави, Верховний Суд США зазначив, що це положення означає принаймні таке:

«Ні федеральний уряд, ані уряди штатів не можуть запровадити церкву. Так само не допускається ухвалення законів, що передбачають надання допомоги якійсь одній церкві, всім церквам чи встановлюють переваги однієї релігії перед іншими. Неприпустимо примушувати чи спонукати будь-кого проти його власної волі відвідувати або не відвідувати церкву, так само як сповідувати або не сповідувати ту або іншу релігію. Ніхто не може бути покараний за свою релігійну віру чи безвір'я, за відвідування чи невідвідування церкви. Ніякі податки — незалежно від того, про яку суму йдеться, велику чи малу — не можуть стягуватись з метою підтримки будь-яких релігійних течій чи інституцій, хоч би яку назву вони мали і хоч би яких форм набирали в процесі навчання або релігійної практики. Ні федеральний уряд, ні уряди штатів не можуть, відкрито чи приховано, брати участь у діяльності будь-яких релігійних організацій чи груп, і навпаки».

Згідно з американською Конституцією ні центральний уряд, ні органи штату, ні місцева влада не можуть визначати мету діяльності церкви, призначати її керівників або вказувати, як тій належить функціонувати чи вести свої справи. Урядові, за американською Конституцією, взагалі заборонено в будь-який спосіб втручатись у церковні справи чи перешкоджати активності релігійних організацій. За приклад може правити судовий прецедент, місце виникнення якого - Пуерто-Риканські володіння США в Карибському морі. Тамтешній відділ у справах споживачів, відповідно до покладених на нього функцій щодо стримування інфляційних тенденцій, зацікавився проблемою

вартості навчання у приватних школах, включаючи й ті, що перебували у віданні римо-католицької церкви. Від цих шкіл зажадали докладного фінансового звіту. Керівництво католицьких шкіл відмовилось підкоритись вимозі, подавши позов на дії властей до суду. Позивачі наполягали на тому, щоб урядові «було назавжди заборонено виявляти надмірний інтерес до фінансових справ римо-католицької церкви».

Суд вирішив справу позитивно, зауваживши, що «Пуерто-Риканським властям не вдалося навести скільки-небудь переконливих доводів, які виправдовували б їх вторгнення у внутрішні справи церкви».

Конституція Сполучених Штатів гарантує релігійним організаціям та окремим віруючим цілковиту свободу релігійної діяльності. Вільне її здійснення посідає пріоритетні позиції серед американських національних цінностей. Якщо дії уряду заходять у суперечність з релігійною практикою окремих віруючих чи релігійних організацій, уряд не може чинити їм жодних перешкод, поки не доведе, що ці санкції зумовлені невідпорним державним інтересом. Але навіть і в тому разі, якщо наявність такого інтересу буде доведено, уряд повинен показати, що необхідної державної мети неможливо досягти за допомогою інших, менш радикальних засобів. Американські суди визнають, що «лише ті інтереси найвищого порядку, які неможливо забезпечити в інший спосіб, можуть переважити законні вимоги щодо свободи ведення релігійної діяльності».

Інший важливий принцип, що впливає з американської Конституції, - це нейтральність держави щодо релігійних деномінацій. Держава не повинна віддавати перевагу одній конфесії перед іншою. Обговорення цієї концепції у Верховному Суді привело до прийняття знаменного рішення. Суд роз'яснив, що "...рівність була б неможливою в атмосфері деномінаційних упереджень держави. Отже, свобода віровизнання може бути гарантована лише в тому разі, якщо від законодавців — як і від виборців — вимагатиметься таке саме ставлення до малочисельних, новітніх чи непопулярних деномінацій, як і до їх власної релігії”.

Американська концепція релігійних свобод, яка висловлена в обох згаданих вище положеннях Першої поправки, має багато інших варіантів свого формулювання, чи не найвдалішим з яких є, певно, формулювання Верховного Суду: “Батькам Конституції аж ніяк не відмовиш у розумінні того, що саме здатне примирити між собою визнаючів різних релігійних поглядів. Ними створено такий уряд, який відзначається нейтральністю щодо всіх - без жодного винятку - релігій”.

Оскільки держава повинна бути нейтральною щодо релігійних деномінацій, ніхто не може розцінюватись нею як політичний аутсайдер через його особисті релігійні погляди. Три згаданих нами основоположних принципи — свобода ведення релігійної діяльності, відокремлення церкви від держави та нейтральність останньої щодо всіх віровизнань — зробили можливим те, що церкви у Сполучених Штатах не потребують для свого існування жодного державного дозволу у вигляді урядової ліцензії чи урядової реєстрації. Причому іноземні релігійні організації користуються такими ж правами, як і американські церкви. Аби існувати й діяти, релігійним організаціям у Сполучених Штатах не потрібно навіть здобувати статус громадського об'єднання. Слід мати на увазі, що в умовах американської системи державного управління з її поділом на уряд федерації та уряди штатів безпосередні контакти з релігійними громадами здебільшого випадає підтримувати останнім. Уряди штатів забезпечують для релігійних організацій, так само як і для інших юридичних осіб, можливість одержати статус громадського об'єднання. Взагалі правові характеристики релігійної організації ті самі, що й світської. Однак у жодному з штатів реєстрація релігійних організацій не є обов'язковою.

Скажімо, у штаті Каліфорнія релігійні громади можуть реєструватись як не-громадські (діяльність яких не регулюється публічним правом) релігійні організації;

втім, це також не обов'язково. Релігійні організації можуть утворюватись відповідно до своїх власних правил та принципів, і держава не прагне висувати щодо функціонування таких юридичних осіб жодних специфічних вимог.

Каліфорнійський закон про безприбуткові організації містить спеціальні положення щодо релігійних спільнот. Важливим, однак, є те, що, ухвалюючи цей закон, законодавець окремо зазначив: «Особливий захист, яким користується свобода віросповідання, свобода совісті та світогляду, є однією зі складових американської традиції, плодом гіркого досвіду, набутого в землях, де такий захист не було забезпечено. Цей досвід мав наслідком народження Американської Республіки, відданої ідеалам релігійних свобод. Ці традиції і цей досвід вимагають зведення до мінімуму будь-яких урядових акцій стосовно релігійних інституцій. Даний закон засвідчує, що уряд штату Каліфорнія в усьому, що стосується створення, існування та діяльності релігійних організацій, обмежуватиметься рамками, визначеними цим законом, і що будь-якому об'єднанню віруючих гарантується, відповідно до законів Каліфорнії, вся повнота релігійних прав та свобод».

Кожен із п'ятидесяти американських штатів має конституційне та/або законодавчо закріплені правила звільнення церков від податку на власність і ряду інших податків. Такий підхід відповідає давнім європейським традиціям, що сягають часів Константина. Верховний Суд Сполучених Штатів з цього приводу зазначає: «Оподаткування відправлення релігійних обрядів здатне зробити це відправлення настільки дорогим, що виснажаться джерела, необхідні для його підтримання».

При вирішенні іншої справи Верховний Суд зауважив, що звільнення церков від податків «звужує сферу фінансових відносин між церквою і державою, служачи доповненням і підкріпленням їх розмежування».

Суди Сполучених Штатів визнають права релігійних організацій у сфері освіти, а також важливість забезпечення прав батьків щодо релігійного виховання дітей. 1922 року Верховний Суд Сполучених Штатів скасував закон про обов'язкове відвідання дітьми державних шкіл (скасування цього закону вимагали приватна військова академія і католицька парафіяльна школа). При цьому Суд проголосив: «Основоположна ідея свободи, що її покладено в основу всіх рішень, які приймаються урядом США, виключає будь-які повноваження держави щодо примусової стандартизації освіти дітей шляхом введення обов'язкового навчання в загальноосвітніх школах. Дитина не є проста приналежність держави; ті, хто виховує її і спрямовує її долю, мають право, поєднане з високим обов'язком, готувати її до додаткових зобов'язань».

Вирішуючи іншу справу, Верховний Суд при обговоренні проблеми переважного права батьків на участь у навчальному процесі підкреслив: «З концептуальних положень американської Конституції впливає право й обов'язок батьків формувати у процесі виховання і релігійну орієнтацію своєї дитини. Це справедливо незалежно від того, чи збігається така орієнтація з релігійними поглядами, що домінують у суспільстві».

1984 року наш Верховний Суд спеціально зазначив, що з конституційних положень впливає не просто толерантність держави щодо усіх релігій та недопустимість ворожого ставлення до жодної з них, а й надання притулку всім церквам, які того потребують.

Американський досвід забезпечення релігійних свобод не є цілком безпроблемним, а історія відносин держави і церкви – позбавленою періодів напруженості та критичних ситуацій. Конституційні принципи не завжди найкращим чином втілювалися в життя, й бувало, уряд намагався відступити від тієї ролі, яку відведено йому положеннями про релігію Першої поправки. Траплялися також спроби розпалення ненависті щодо релігійних меншин з боку окремих осіб чи груп. І все-таки більшість американців сьогодні підписалися б під кожним словом Томаса Джефферсона, автора американської декларації про незалежність, який заявив: «Кожен,

хто дорожить свободою совісті щодо себе особисто, повинен повставати проти зазіхань на таку свободу, коли справа стосується інших. Бо інакше досить змінитися обставинам – і жертвами подібних зазіхань можуть стати вони самі”.

Досвід американської демократії засвідчив свою успішність в умовах величезного розмаїття релігійних практик. Було забезпечене управління, за якого конфесії розвиваються й процвітають у злагоді між собою, виповнюючи релігійне життя країни багатством барв. 25 червня 1988 року релігійні лідери, представники уряду та ділових кіл Америки - послідовники найширшого спектру релігійних та політичних поглядів - зустрілися у Вільямсбургу, штат Вірджинія, на святкуванні 200-ї річниці «Білля про права». Було підписано хартію, в якій підкреслюється:

1. Релігійна свобода, або свобода совісті, належить до основоположних і невідчужуваних прав. Суспільство лише настільки є вільним і справедливим, наскільки воно шанує це право щодо найнечисленніших меншин і найменш популярних громад.

2. Недоторканність релігійних свобод впливає з недоторканності людської гідності. Вона не залежить від міркувань наукової або суспільної доцільності, так само як від мінливих суспільних уподобань чи настроїв уряду...

5. "Положення про незаснування" відокремлює церкву від держави, але аж ніяк не релігію - від політичного та суспільного життя. Це положення має на меті лише уникнути ототожнення релігії з державою - основної причини репресій та насильства на релігійному ґрунті впродовж усієї історії...

7. Положення про релігійні свободи служать як захисту особистих свобод, так і меті регулювання відносин між церквою та суспільством. Вони дають нам змогу жити, зберігаючи найглибші індивідуальні відмінності й навіть перетворюють це розмаїття на джерело національної сили...

10. Основоположним з погляду загального блага і надзвичайно важливим у повсякденному житті внаслідок зростання плюралізму поглядів є визнання того, що релігійна свобода є універсальним правом, як універсальним є й обов'язок поважати це право. Права якнайкраще бувають захищені і відповідальність найкраще усвідомлюється тоді, коли кожна людина чи група людей готова стати на захист тих прав інших, чий права вони воліли б захистити щодо себе.

Я далекий від того, щоб твердити, ніби американську модель вирішення проблеми свободи совісті належить прийняти всім країнам. Зрозуміло, що кожна нація має свій власний унікальний історичний та культурний досвід. І все-таки я запропонував би запозичити з американського досвіду такі елементи:

1. Держава не повинна втручатись у внутрішні справи релігійних організацій.

2. Держава має задовольняти релігійні потреби тих, хто живе на її території, за винятком випадків, коли вона має невідпорні мотиви для обмеження тих або інших релігійних практик, і не існує жодних інших, менш радикальних засобів, за допомогою яких вона могла б задовольнити свої інтереси.

3. Ніхто і ніколи не може бути визнаний політичним аутсайдером внаслідок своїх релігійних вірувань чи практики.

Релігія без релігійних свобод може принести розбрат і незлагодю нації. Релігійні свободи здатні забезпечити єдність країни та повагу до неї всіх її громадян.